

Єврейська громада України в політичному процесі другої половини XIX – початку XX століття

Сергій Кальян,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії, соціології і психології
Полтавської державної сільськогосподарської академії

Політичне життя єврейства, інтерес до вивчення якого в останні півтора - два десятиріччя значно зріс, є невід'ємною складовою політичного буття України. Для осягнення різних аспектів єврейської участі в політичному (чи етнополітичному) процесі у певні періоди української політичної історії неодмінною умовою є аналіз напрацювань дослідників, які у різний час переймалися цією проблематикою.

У вивченні динаміки, форм і особливостей участі єврейства українських підросійських земель у політичному процесі в період від середини XIX до початку XX століття можна визначити щонайменше два періоди: початок 1860-х років – кінець 1930-х років і період, що розпочався в 1940-х роках і триває й нині.

Мета цієї статті – аналіз історіографії проблеми у період до початку Другої світової війни.

Завдання дослідження:

- з'ясувати, коли зародилася історіографія проблеми і визначити підетапи її розвитку в довоєнний період;
- проаналізувати особливості розвитку кожного підетапу і, зокрема, з'ясувати, ким були люди (за національністю, науковим статусом тощо), які зверталися до вивчення різних аспектів участі єврейства у політичному процесі;
- виокремити питання, які у той чи інший час привертати найбільшу увагу дослідників, а також ті, що тільки були окреслені в їхніх працях, але не набули достатнього висвітлення та наукової розробки;
- з'ясувати суть тенденцій у висвітленні особливостей перебігу політичного процесу в російській імперії загалом і, зокрема, на її українських землях;

- охарактеризувати джерельну основу здійснених досліджень.

Історіографія означеної проблеми започатковується у другій половині XIX століття, в період, коли інтерес імперської спільноти до єврейського питання став зростати. Показово, що саме в той час з'явилися перші праці як власне єврейських, так і російських та українських дослідників, що працювали на теренах Російської імперії.

Далі можна виокремити два підетапи розвитку цієї історіографії: 1) від початку досліджуваного періоду до революції 1917 року; 2) з часу встановлення радянської влади до кінця 1930-х – початку 1940-х років. Зауважимо, що кожен з цих підетапів ми визначаємо з уваги до таких критеріїв: а) умови здійснення досліджень; б) коло порушених дослідниками проблем; в) особу дослідника, його життєвий та науковий досвід, який обумовлював суб'єктивність його оцінок і висновків.

Зазначимо, що орієнтуватися у масиві літератури з єврейського питання в Російській імперії допомагають довідники, один з яких побачив світ наприкінці 1880-х років, а другий – наприкінці XX століття [1].

Щодо перших публікацій, то слід звернути увагу на дослідження 1862 року російського історика Ф. Леонтовича „Исторический обзор постановлений о евреях в России”, яке засвідчувало добру обізнаність автора з імперським законодавством щодо євреїв і присвячувалося правовому становищу підросійського єврейства. Загалом у другій половині XIX та на початку XX століття з'явилося більше двох десятків праць, у яких автори (переважно представники єврейства) аналізували законодавчі акти російського уряду щодо євреїв [2]. Наслідком цього аналізу стала теза про дискримінацію євреїв.

Іншою працею, на яку варто звернути увагу, була розвідка юриста й публіциста І. Оршанського „Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев” (1872 р.) [3], у якій вивчалися питання, пов'язані з економічним становищем єврейства в імперії. Книга І. Оршанського, виконана із залученням значного статистичного матеріалу, містила й цікаві факти про ставлення грецьких і німецьких колоністів до єврейських погромів [3, с. 157] у другій половині XIX століття, зачіпала питання, пов'язані із самоідентифікацією єврейства [3, с. 180]. Ознайомлення з цією працею сприяє не тільки вивченню ресурсного (економічного) потенціалу єврейської общини, але й допомагає зрозуміти чинники, які впливали на цей потенціал, уможлиблюючи чи, навпаки, гальмуючи його розвиток, а відтак впливали на інтенсивність та форми участі єврейства у політичному процесі.

Серед праць 1860-х – 1870-х років осібно стоїть праця Я. Брахмана „Книга кагала”, яка вийшла у світ 1869 року (друге видання – 1875 рік). Цей антисемітський опус привертає увагу не тільки і не стільки тому, що її автор єврей, який прийняв християнство, але й тому, що він був

Сергій Кальян

державним службовцем, який активно сприяв поширенню антисемітських настроїв і відповідної політики. Це один з багатьох аргументів на користь того, що офіційні представники влади в Російській імперії не гребували антисемітизмом. Втім, книга була тільки однією у масиві антисемітських творів, який зростав на зламі XIX – XX століть [4].

На окрему увагу заслуговують праці М. Драгоманова. Зокрема, його праця „Євреї и поляки в Юго-Западном крае” [5].

М. Драгоманов чи не першим в імперії заявив, що „єврейське питання” в Росії „серйозніше багатьох інших”. Він відзначав, що євреїв часто звинувачують у багатьох російських бідах, однак це, на думку вченого, не відповідало дійсності. „...Усуньте „жидів” і „жидків-євреїв”, – писав М. Драгоманов, – будуть „жидки” і „жиди” іншого віросповідання” [5, с. 223]. Він наголошував, що тривале презирство християн до євреїв посилювало єврейську солідарність, їх відокремлення від інших, породило в них переконання у доречності експлуатації християн. Коментуючи заборону євреям жити „в певних місцях”, М. Драгоманов зауважував, що ця заборона „корисна” тільки купцям великоросійським, спадкоємцям „торгових людей”, які не хотіли допускати у московське царство не тільки євреїв, але й англійців, голландців тощо [5, с. 225]. „Усі говорять про єврейську замкнутість, про труднощі для росіян асимілювати таку масу євреїв, але наші шлюбні закони, наші конфесійні школи, ведення метричних книг – усе веде до того, щоб утримати замкнутість єврейства” [5, с. 225], – вважав вчений. Він, зокрема, відзначав, що присяга, до якої приводять євреїв у суді, містить „принизливе недовір’я” до них, як і бажання влади позбавити рабинів права вести метричні книги. На думку М. Драгоманова, зрівняння прав осіб усіх віросповідань – „найлегша міра в галузі єврейського питання”.

У праці „Историческая Польша и великорусская демократия” М. Драгоманов проаналізував соціальну структуру єврейського населення на території України і відзначив неготовність соціалістів Росії протистояти антисемітським погромам [6].

Особливий інтерес серед досліджень другої половини XIX століття викликають численні праці С. Дубнова, які, з одного боку, є потужним джерелом, що проливає світло на світовідчуття єврейської інтелігенції того періоду [7], а з іншого – вагомим вкладом у дослідження різних аспектів політичного буття підросійського єврейства [8], знайомство з якими допомагає зрозуміти мотивацію дій єврейства, його поведінки у політичних колізіях на межі XIX – XX століть.

С. Дубнов, розуміючи, що „відкладати на невизначений час саму справу розробки російсько-єврейської історії було б вкрай недоцільно” [9] попри те, що людей, „здатних до справи”, було „дуже мало” [10], значну увагу приділив історії розвитку (у тому числі й політичного) свого народу; зокрема, й поколінню 1860-х – 1870-х років, яке порвало зв’язок „з батьками” і „просвітилося” [11]. Не менш цінними є праці С.

Дубнова, в яких він аналізував проблеми погромів у 1880-х роках [12]. С. Дубнов вважав, зокрема, що погроми були результатом організованої самодержавством змови.

Творчий доробок С. Дубнова дозволяє сучасним дослідникам єврейства твердити, що „Шимон бен Меїр Дубнов” є центральною постаттю єврейської історіографії кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття, аж до його трагічної загибелі 1941 року” [13].

Сучасники, віддаючи належне С. Дубнову, відзначають, що саме він рішуче відкинув думку, що історія єврейського народу є тільки історією юдаїзму. Він піддав жорсткій критиці всі нашіарування на справжні ідеї юдаїзму у вигляді талмудизму та рабинізму [14].

Втім, визнаючи значний вклад С. Дубнова у дослідження єврейської історії, сучасні науковці небезпідставно вказують на слабкі місця у дослідженнях вченого і, передовсім, щодо того, що С. Дубнов сприймав євреїв як інертну масу, як об’єкт, стосовно якого імперські інститути чинили певні дії [15].

Крім праць С. Дубнова заслуговують на увагу статті і книги й інших, менш „солідних” дослідників періоду. Серед них можна назвати праці П. Марека і І. Черіковера. Вони стосувалися питань просвітництва євреїв у Росії [16], висвітлювали не тільки особливості процесу просвітництва, специфіку освітнього ресурсу єврейства, але й наслідки впливу просвітництва на єврейську інтелігенцію, на її свідомість (зокрема – самоідентифікацію, процес формування ідейних орієнтирів і політичних пріоритетів), що, зрештою, обумовлювало її ставлення до політичних процесів, які розгорталися в Російській імперії.

Так, П. Марек у праці „Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России (1864 – 1873)” робить цікаве зауваження щодо перебігу русифікаційних процесів в імперії: „... якщо русифікація польського населення носила характер приборкання і розплати переможців з переможеними, то стосовно євреїв вона була тільки природним кроком в еволюції ідей і принципів, які однаково поділялися як передовою єврейською інтелігенцією, так і правлячими сферами” [16, с. 543]. Отже у дослідженні П. Марека віддзеркалилася позиція тієї частини єврейства, яка абсолютно спокійно і навіть із завзяттям сприйняла русифікаторську політику самодержавства, відчувши себе (у термінах П. Марека) „більш росіянами за духом і тенденціями, ніж самі росіяни” [16, с. 544].

Певні уявлення про інформаційний ресурс (періодичні видання івритом, їдиш, російською) єврейської общини, його стан у другій половині ХІХ століття (до 1889-х років) дає праця І. Цінберга [17], у якій автор проливає світло на практичне втілення дискримінаційної політики царату щодо єврейської періодики.

А. Субботін, російський дослідник, який вивчав проблеми економічного становища єврейства у смузі осілості, написав книгу „В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований западной и юго-

западної Росії за лето 1887 г.” [18]. У ній відображено погляди автора на проблему, яку можна визначити, як „взаємини євреїв і польських землевласників” (зокрема, у Волинській губернії, у містах, переповнених єврейством, але земля під якими належала власникам-полякам), а тож оцінку соціально-інституційного ресурсу єврейства. Окрему увагу А. Субботін приділив порівнянню становища євреїв - жителів Волинської і Подільської губерній і литовського єврейства. Праця допомагає збагнути засади соціально- та політико-економічних суперечностей, які характеризували життя в імперії наприкінці ХІХ століття.

Стаття іншого дослідника, І. Сосіса, „Общественные настроения эпохи „великих реформ”, містить цінні зауваження щодо реакції єврейських мас на постанову царського уряду про заборону єврейського національного одягу, заборону поширення у єврейському середовищі російської мови тощо [19].

Серед праць, що з’явилися на теренах Росії в дореволюційний період, слід назвати й „Историю еврейского народа в России” Ю. Гессена [20], у якій автор, з-поміж іншого, дослідив царське законодавство щодо євреїв, окремі аспекти єврейського життя. Відзначимо й менші праці Ю. Гессена, серед яких виокремимо статтю „Сто лет назад (Из эпохи духовного пробуждения русских евреев)” [21]. У ній Ю. Гессен, міркуючи про особливості єврейського просвітництва в Російській імперії, доходить висновку, що поряд з впливом германо-галицької мендельсонівської школи у житті підросійського єврейства, повільно, але впевнено прокладав шлях і самобутній просвітницький рух, який мав сліди не тільки європейської, але й російської культури [21, с. 1].

Варте найпильнішої уваги й таке фундаментальне видання, як „Еврейская энциклопедия”, опрлюднене у 1908 – 1913 роках [22]. У цій праці знаходимо не тільки матеріали щодо висвітлення та аналізу різних аспектів політики російського самодержавства щодо євреїв, процесів (політичних, соціальних, культурних), які відбувалися в єврейських громадах на українській території, але й біографічні статті, у яких наводяться деталі життя того чи іншого діяча з єврейського середовища, оцінки його дій, спрямованих на поліпшення чи зміну умов життя підросійських євреїв.

Б. Натанс, аналізуючи питання, порушені дослідниками єврейства у Російській імперії, слушно вказував, що, починаючи з епохи великих реформ, головною турботою історіографії було правове становище євреїв, тобто аналіз офіційної політики і законодавства щодо єврейства [23]. Та варто наголосити, що праця двох поколінь істориків дозволила дореволюційній Росії стати „одним з найкрупніших центрів” єврейських досліджень у світі [13, с. 25]. Відзначимо й те, що російськомовна історіографія до певної міри компенсувала брак історіографії івритом, яка, за висловом А. Локшина, „залишається ненаписаною главою... „білою плямою” у вивченні єврейського духовного і наукового розвитку” [13, с.

24] (можна додати – й політичного).

У пореволюційний час, після встановлення більшовицького режиму, історіографія російського єврейства, у тому числі й історіографія окремих аспектів політичного процесу (його особливостей, учасників, конфліктних проявів тощо), деякий час продовжувала розвиватися, чому сприяла діяльність Кабінету з вивчення єврейської радянської літератури, мов і фольклору, а також Єврейської історико-археографічної комісії тощо. Але досягнення у галузі осмислення політичного буття єврейства були більш ніж скромними – зачіпалися лише такі болючі для єврейства питання, як правове становище, антисемітизм, роль єврейства у революційному русі тощо [24]. Пізніше дослідження проблем єврейської історії загалом і політичних її аспектів зокрема фактично припинилося. Тому маємо зробити висновок, що „єврейська історія не існувала як дисципліна за межами вузького кола; дуже мало євреїв мали час і освіту для вивчення будь-якої історії...” [25].

Показово, що зміна ситуації щодо єврейства по-своєму відбилася у трьох виданнях „Большой советской энциклопедии”. Якщо у першому виданні статті, присвячені єврейству, були більш розлогими та інформативними, то в другому і третьому виданнях (друга половина ХХ століття) інформація була мінімізована [26]. Її матеріали відбивали „класовий” підхід до оцінки єврейства, віддзеркалювали поступове становлення політики державного антисемітизму: антисемітизм радянські науковці витрактовували як „явище соціально-економічного порядку” [27].

Аналізуючи умови існування історіографії російського єврейства, англо-американський дослідник Дж. Кліер зауважив, що у 1930-х – 1980-х роках з радянської історіографії євреї „безслідно зникли”, і тільки антисеміти продовжували писати про сіонізм [28].

Отже у дореволюційний час центральною проблемою, до якої зверталися дослідники (єврейські, українські, російські) було правове становище євреїв, яке досліджувалося з уваги на імперське законодавство. Увага приділялася практичним сторонам політичного процесу і, найперше, впливу соціально-економічних процесів на політичні процеси, погроми, поширення антисемітизму тощо. З встановленням радянської влади наукові дослідження політичної історії єврейства поступово згорталися.

Література:

1. Систематический указатель литературы о евреях на русском языке со времени введения гражданского шрифта (1708 г.) по декабрь 1889 г. – СПб., 1892; Литература о евреях на русском языке, 1890 – 1947: Книги, брошюры, оттиски статей, органы периодической печати: Библиографический указатель / Сост. В. Е. Кельнер, Д. А. Эльяшевич. – СПб., 1995.

2. Серед них: Руководство к русским законам о евреях / Сост. М. И. Мыш. – 3-е изд. – СПб., 1904; Законы о евреях: Систематический обзор

действующих законоположений о евреях: В 2 т. / Сост. Я. И. Гимпельсон; под ред. Л. М. Брамсона. – СПб., 1914 – 1915 та ін.

3. **Оршанский И. Г.** Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб., 1877.

4. Див.: **Аникин С.** Кто такие жидаы и за что их черная сотня не любит. – СПб., 1908; **Лютостанский И. И.** Жидаы и ритуальные убийства христианских младенцев. – 3 изд. – Б. м., 1911; **Лютостанский И. И.** Жидовская религия повелевает убивать и истреблять христиан. – СПб., 1912.

5. **Драгоманов М.** Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. Политические сочинения. – Т. I. – М., 1908. – С. 217 – 267.

6. **Драгоманов М. П.** Историческая Польша и великорусская демократия. – К., 1917. – С. 126.

7. Див., наприклад: **Дубнов С. М.** Письма о старом и новом еврействе (1897 – 1907). – СПб., 1907.

8. **Дубнов С.** Введение в историю хасидизма // Восход. – 1888. – Январь – март. – С. 83 – 100; **Дубнов С.** Возникновение цадикизма // Восход. – 1889. – Сентябрь. – С. 3 – 21; **Дубнов С.** О жаргонной литературе вообще и некоторых новейших ее произведниях в частности // Восход. – 1888. – Октябрь. – С. 1 – 22 (друга пагінація).

9. **Дубнов Ш.** О совокупной работе по собиранию материалов для истории русских евреев // Евреи в Российской империи ХVІІІ – ХІХ веков. Сборник трудов еврейских историков. – М., 1995, Иерусалим, 5755. – С. 29.

10. **Дубнов Ш.** Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Восход. – 1891. – Апрель – сентябрь.

11. **Экстернус.** Последнее слово подсудимого еврейства // Восход. – 1884. – Май. – С. 51.

12. Див.: **Дубнов С.** Уроки страшных дней // Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе. – С. 294 – 320.

13. [**Локшин А.**] Иудаика в России. Русско-еврейская история и ее исследователи // Евреи в Российской империи ХVІІІ – ХІХ веков. Сборн. трудов евр. историков. – М., 1995, Иерусалим, 5755. – С. 14 – 15.

14. Див.: **Вихнович В.** 2000 лет вместе: евреи России. – СПб., 2007. – С. 146.

15. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”: изучение дореволюционной истории российского еврейства в Соединенных Штатах в ХХ веке // История и культура российского и восточноевропейского еврейства: новые источники, новые подходы. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 8 – 10 декаб. 2003 г. – М., 2004. – С. 45 – 46.

16. **Марек П.** Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России (1864 – 1873) // Евреи в Российской империи ХVІІІ – ХІХ веков. – С. 543 – 585; **Чериковер И.** История Общества для распространения

просвещения между евреями в России. – СПб., 1913.

17. **Цинберг И.** История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. – Пг., 1915.

18. **Субботин А. П.** В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований. – Вып. II. – СПб., 1890.

19. **Сосис И.** Общественные настроения эпохи великих реформ // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков. – С. 481 – 541.

20. **Гессен Ю.** История еврейского народа в России. – Пг., 1916.

21. **Гессен Ю.** Сто лет назад (Из эпохи духовного пробуждения русских евреев). – СПб., 1907.

22. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: В 16 томах. – СПб., 1908 – 1913.

23. Див.: **Натанс Б.** Об историографии российского еврейства // Вестник еврейского университета. – 2001. – № 6 (24). – С. 163 – 206.

24. Див.: **Гинцбург М. И.** Первые главы: Сб. статей на еврейские темы. – Х., 1919; **Дейч Л.** Роль евреев в русском революционном движении. – М.; Л., 1926; **Иванович Ст.** Почему евреям дали равноправие? – Пг., 1917; **Ледат Г.** Антисемитизм и антисемиты: Вопросы и ответы. – Л., 1929; **Семашко Н.** Кто и почему травит евреев. – М.; Л., 1926 та ін.

25. **Клиер Дж.** „Откуда и куда идем”... – С. 40.

26. Порівняйте: **Гейликман Т.** Евреи в России // Большая советская энциклопедия. – Т. 24. – М., 1932. – К. 58 – 85; **Штейнберг А.** Сионизм // Там само. – М., 1945. – К. 191 – 192; **Фриндланд Ц.** Антисемитизм // Там само. – Т. 3. – М., 1926. – К. 68 – 76; Антисемитизм // Там само. – Второе изд. – Т. 2. – М., 1950. – С. 138; **Козлов В. И.** Антисемитизм // Там само. – Третье издание. – Т. 2. – М., 1970. – С. 80; Сионизм // Там само. – Второе изд. – Т. 39. – М., 1956. – С. 138; Евреи // Там само. – Второе изд. – Т. 15. – М., 1952. – К. 377 – 379; Евреи // Там само. – Третье изд. – Т. 9. – М., 1972. – С. 10.

27. **Фриндланд Ц.** Антисемитизм. – К., 1968.

28. **Клиер Дж. Д.** Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825. – М., 2000, Израиль, 5760. – С. 6 – 7.